

Онуфрій БАНАХ

ДО 115-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЮРЖЕНКА

Олександр Юрженко (1910–1999) – авторитетний учений-хімік у галузі синтезу полімерів. У період після Другої світової війни він очолював кафедри фізичної і колоїдної хемії у трьох львівських вишах – Львівському політехнічному інституті, Львівському університеті ім. Франка та Львівському медичному інституті.

Коли ми на третьому курсі університету проходили фізичну хемію, лекції нам читав Олександр Іванович. Бадьора інтонація, виразна дикція, дзвінкий голос – легко було занотувувати матеріал, адже добрий конспект у ті часи лишався найдоступнішим і фактично незамінним джерелом підготовки студента у зв'язку з хронічною нестачею підручників. Високий на зріст, спортивної статури, охайно вдягнутий, упевнений в рухах Юрженко видавався зразком справжнього професора-лектора.

– Вже прийшов наш «барін», – шепталися лаборантки, щойно в коридорі почувся владний начальницький голос. Здається, його навіть трохи побоювались і жодним чином не наважувалися порушувати усталену дистанцію.

На екзаменах був вимогливий, але справедливий в оцінках. Завжди залучав на поміч своїх асистентів, доцентів, яким цілковито довіряв. Натомість недбалим студентам, всіляким «сачкам» не спускав.

Наш однокурсник Богдан, шахраюватий, схильний до ризикованих витівок – я добре знав його поведінку, адже ми проживали в одній кімнаті в гуртожитку на початку вулиці Коперника: навдивовижу вправний, умів витягнути шпаргалку перед самим носом екзаменатора, списати, підсунути фальшивку і все йому сходило з рук. Один раз мав навіть підвищену стипендію. Іменував себе аббревіатурою, складеною з ініціалів власного прізвища, імени й по батькові:

– Я є К.Б.К. і вам офіційно заявляю, що ви нічого не розумієте!

Здається він походив з Магєрова і в університеті дотягнув до четвертого курсу. Єдиний недолік – любив похвалитися своїми подвигами, про які знали як студенти, так і викладачі. Однак всі його методи не спрацювали в Юрженка.

– Передайте Богданові, що у мене цей номер не пройде, – заявив професор на консультації перед сесією.

І справді номер не пройшов. Передбачаючи фіаско, Богдан на екзамен не з'явився і результаті був відрахований з університету.

Минув час. Я вже третій рік учителював у себе на малій батьківщині, завантажений різноманітними педагогічними і навколопедагогічними дорученнями, і роздумував над можливістю зануритися в експериментаторську діяльність. Як на те, на початку 1960 року мені написав колишній однокурсник Іван Залуцький (1935–2004), який збирався вступати до аспірантури на кафедрі неорганічної хемії Львівського університету, і повідомив, що на кафедрі фізколоїдної хемії з'явилося додаткове аспірантське місце, тож мені слід негайно визначитися з пріоритетами.

Справа полягала в тому, що на кафедрі органічної хемії Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР виділене було одне місце для очної аспірантури, однак претендента тоді не знайшлося. З тієї причини її завідувач доцент Микола Землянський (1905–1976) запропонував переоформити вакансію на кафедрі фізхемії. Професор Юрженко залюбки погодився, оскільки опікувався науковими справами свого вихованця доцента Романа Кучера (1925–1991), якому потрібен був аспірант. Мені ж іще зі студентських часів імпонували обидва: і Юрженко, й Кучер. Тож я, не роздумуючи, у березні 1960-го гайнув до Львова на співбесіду.

На кафедрі однак професора не застав. Як виявилось, його тільки-но призначили ректором Одеського університету і він виїхав зі Львова. До того ж і довершити вчасно бюрократичну процедуру переоформлення аспірантського місця з кафедри на кафедру в когось не вистачило хисту або ж банально часу. Доцент Кучер визнав згодом: «Не гнівайся, але ми цю нагоду прогавили». До аспірантури все ж я вступив за додатковим набором у листопаді. Однак декан Федір Деркач (1908–1987) не погоджувався з кандидатурою Кучера на посаду завкафедри, тож моїм науковим керівником став новий завідувач доцент Тихон Полонський (1902–1999).

У травні 1962-го, коли я вже навчався на другому році аспірантури, до нас на кафедрі прийшло офіційне запрошення на 5-у Всесоюзну конференцію з колоїдної хемії в Одесу. Планувалося підведення підсумків діяльності в галузі за попередній період, тож очікувалося серйозне представництво. Організовував конференцію Олександр Юрженко. Як данина вдячності львівським колегам він подбав про запрошення аж п'ятох представників своєї колишньої кафедри. Поїхали завідувач Полонський, доцент Кучер, асистент Георгій Сторож (1921–2004) і двоє аспірантів

Михайло Солтис (1936–2018) і я. Ще двоє було науковців із Львівського політехнічного інституту.

Щойно ми зійшли на одеський перон, як пролунав гучномовець: «Учасників конференції очікують представники оргкомітету біля входу на залізничний вокзал». Автобусом нас відвезли на західну околицю міста в Аркадію, де для львів'ян зарезервували новозбудовані дерев'яні будиночки. По тому доставили до розкішної будівлі Одеської філармонії, де мала відкритися конференція. Просторий зал був заповнений ущерть – понад 750 делегатів представляли чи не всі наукові центри СРСР, серед них такі світила радянської цеолітної науки як Михаїл Дубінін (1900–1993) і Георгій Цицишвілі (1915–2012). Відчувався високий рівень організації. Під час реєстрації учасників лунали пропозиції записатися на екскурсії, морські прогулянки, також була передбачена можливість замовити квитки на зворотній шлях.

Перше пленарне засідання відкрив голова оргкомітету академік Антон Думанський (1880–1967). Він донедавна очолював київський Інститут загальної та неорганічної хемії АН УРСР і був відомий як автор «правила Думанського». Його науковий авторитет визнавався незаперечним на всьому просторі СРСР. Вже поважного віку, пересувався зі сторонньою допомогою і в кулуарах його титулували «дідусем вітчизняної колоїдної науки». Далі взяв слово московський гість академік Пьотр Ребіндер (1898–1972), голова Наукової ради АН СРСР із проблем колоїдної хемії та фізико-хемічної механіки. Він вважався основоположником окремої наукової галузі фізико-хемічної механіки дисперсних систем і в Інституті фізичної хемії АН СРСР очолював відповідний відділ. Його іменем назване явище зниження міцности твердих тіл під впливом поверхнево-активних рідин «ефект Ребіндера».

Конференція працювала у складі п'яти секцій за різними профілями і, як на мене, слугувала зразком для проведення подальших наукових форумів. Як видно, професор Юрженко намагався підкреслити свої організаційні спроможності перед ученими на союзному рівні. Його повсюди супроводжували підлеглі та вихованці. У кулуарах тоді народився жарт, здається, від академіка Дубініна, мовляв Юрженко всюди з'являється зі своєю свитою – власним Сторожем, власним Кучером і власним Солтисом:

– Усі є, хіба що власного Кухаря не вистачає!

Ректором Одеського університету він пропрацював десять років і в 1970-му був звільнений – як подейкували, за націоналізм. Ще один рік числився професором Одеського технологічного інституту харчової промисловости ім. Ломоносова (тепер Одеська державна академія харчових технологій), а в 1971-му переїхав до Києва завідувати кафедрою Технологічного інституту легкої промисловости (нині Київський національний університет технологій та дизайну), де працював до 1989 року. Став автором понад 160 наукових праць. Помер у Києві 19 червня 1999 року.

Аби довідатися більше про Олександра Юрженка, зокрема про львівський період його життя, заглянемо в архіви Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, Національного університету «Львівська політехніка».

Народився 16 серпня 1910 року в селі Баратівка Снігурівської волости Херсонського повіту Херсонської губернії (нині село Горохівської сільської громади Баштанського району Миколаївської області) в родині селянина-середняка. Батько Іван Васильович Юрженко (1864–1948) за радянської влади числився чи то

середняком, чи то малозабезпеченим і в 1929 році організовував місцевий колгосп. Про матір відомо, що померла 1931 року. В родині було одинадцятьох дітей. Проживали спершу в селі Дар-Олександрівка, потім перебралися до Баратівки. Середню освіту здобув у Херсоні, де в 1926 році скінчив семирічку, а в 1928-му – середню школу. Того ж року вступив до Одеського сільсько-господарського інституту, де навчався його старший брат Тимофій (1905–1973). По закінченні другого курсу Олександр перевівся 1 червня 1930 року до Вологодського молочно-господарського інституту на факультет молочної промисловости. Закінчив навчання 15 січня 1932 року, здобувши спеціальність інженера-технолога з молочної промисловости, і був скерований до Каїнська в Західно-Сибірський край (нині місто Куйбишев Новосибірської області) на посаду директора маслозаводу тамтешнього радгоспу. Попри те, що належало відпрацювати три роки, вже у серпні покинув ці непривітні терени, оскільки у жовтні 1932-го був зарахований за конкурсом до аспірантури Ленінградського університету. Його науковим керівником став завідувач кафедри фізичної хемії професор Іван Жуков (1880–1949). Під час навчання в аспірантурі Олександр був секретарем комсомольського осередку, членом бюро ВЛКСМ Ленінградського університету. По закінченні аспірантури 1 жовтня 1935 року залишився працювати на тій же кафедрі асистентом. 27 квітня 1937-го на вченій раді Ленінградського університету захистив кандидатську дисертацію *«Електроосмотичні дослідження на діафрагмах»* і від жовтня цього ж року виконував обов'язки доцента. Це звання йому присвоїли наступного року, а 17 січня 1939-го затвердила ВАК.

У той же час у Ленінградському гірничому інституті числився асистентом кафедри загальної та органічної хемії Тимофій Юрженко, також кандидат хемічних наук.

Починаючи з 1939 року, Олександр Іванович працював за сумісництвом на Державному Дослідному заводі літ. «Б» Главкаучуку. На цьому підприємстві з 1931 року було розгорнуте промислове виробництво синтетичного каучуку за методом академіка Сергія Лебедева (1874–1934). Утім пріоритет у цій галузі належить німцям – ще у 1927 році в Леверкузені Едуард Чункур (1874–1946) і Вальтер Бок (1895–1948) запатентували спосіб виробництва синтетичного каучуку. На Дослідному заводі Олександр Юрженко на чолі колоїдної групи розробив новий метод седиментаційного аналізу, що сприяло дослідженню вуглеводнів, здатних до полімеризації.

З початком Німецько-радянської війни його 6 липня 1941 року мобілізували. Проте у зв'язку зі захворюванням на тромбофлебіт гомілок він був звільнений від служби в армії і залишився на Дослідному заводі завідувати лабораторією фізичної і колоїдної хемії. У перші дні війни завод евакуювали до Казані. Тут Юрженко продовжував дослідження процесів емульсійної полімеризації з метою отримання синтетичних латексів. На підставі отриманих результатів його у 1943 році зарахували докторантом при Інституті фізичної хемії АН СРСР без відриву від основної роботи. Після зняття блокади дослідний завод повернули до Ленінграда, перейменувавши 15 жовтня 1945 року у Всесоюзний науково-дослідний інститут синтетичного каучуку ім. С. В. Лебедева (ВНИИСК).

Разом з Олександром на цьому ж заводі працював брат Тимофій. У 1944 році Тимофія Юрженка скерували виконувачем обов'язків доцента кафедри органічної хемії до Львівського політехнічного інституту; через два роки він її очолив.

Олександр поки що залишався у штаті ВНИИСК на посаді керівника лабораторії. Проте його квартира на вулиці Декабристів, 57/24 зазнала руйнувань під час блокади. Тож 28 червня 1945 року він звернувся до директора Львівського політехнічного інституту доцента Стефана Ямпольського (1906–1998), аби зарахувати його на посаду доцента кафедри фізичної і колоїдної хемії. Своє прохання мотивував давнім бажанням перебратися на південь до України, де сприятливіші кліматичні умови, нагадавши принагідно, що є українцем. Про свого батька повідомив, що той перебуває на утриманні сина-лікаря. Вочевидь мова тут про Петра Юрженка (1898–1975), підполковника медичної служби, кандидата медичних наук, завідувача хірургічним відділенням Херсонської обласної лікарні, який у вересні цього року очолив лікарню.

1 жовтня 1945 року Олександр Юрженко прибув до Львова. Того ж дня його зарахували доцентом кафедри фізичної і колоїдної хемії Львівського політехнічного інституту. Завідувала кафедрою доцентка Євгенія Васенко (1904–1963); деканом хеміко-технологічного факультету щойно призначили Бориса Неклесевича.

У Львові Олександр Юрженко оселився в чотирикімнатній квартирі на вулиці Шимоновичів (нині Мельника), 5/5 разом із дружиною Таїсією Семенівною (нар. 1921), сином Сергієм (нар. 1940) і тещею Ніною Петрівною Почиваловою (нар. 1895). У 1946 році в них народився другий син Володимир.

В цей час у Львові гостро відчувалася нестача кадрів вищої наукової кваліфікації. Тож 24 грудня 1945 року за розпорядженням директора Львівського медичного інституту професора Григорія Скосогоренка (1903–1961) його зарахували ще й на посаду т.в.о. доцента фізичної і колоїдної хемії кафедри біохемії за сумісництвом на пів окладу. Від минулого року кафедру очолював доцент Богдан Собчук (1909–1974). Доти в медінституті окремого курсу фізхемії не викладали.

У медінституті Олександр Юрженко налагодив експериментальні дослідження з договірної тематики, започатковані у ВНИИСК, на замовлення зокрема Міністерства гомової промисловості СРСР. Було організовано науково-дослідну лабораторію фізико-хемії високомолекулярних сполук зі штатом з трьох асистентів й одного старшого лаборанта, яка зосередилася на створенні нових видів синтетичного каучуку. Натомість у політехнічному інституті, незважаючи на неодноразові звертання до декана Неклесевича, організувати лабораторію не вдалося і вся діяльність обмежувалася педагогічною роботою – із чим Юрженко, як висловився сам, «не міг погодитися». З цієї причини він 29 жовтня 1946 року просить відрахувати його зі штату політехніки, оскільки переходить в медінститут. Враховуючи те, що довелося подолати численні перешкоди, аби перебратися до Львова – як свідчить власноруч, «жалкує, що змушений писати цю заяву». Утім за домовленістю з Євгенією Васенко, він погодився залишитися на кафедрі сумісником. Олександр Юрженко з 1 листопада 1946 року працює на штатній посаді доцента кафедри біохемії Львівського медичного інституту, а в політехнічному лишився на пів окладу в штаті до 1 березня 1947 року. Натоді він закінчує роботу над докторською дисертацією.

В той же час Олександр Іванович бере участь у конкурсі на посаду завідувача кафедри фізичної і колоїдної хемії Львівського політехнічного інституту. 1 серпня 1947-го його обрали на цю посаду, яку досі посідала Васенко. Відповідно був проведений зворотний обмін – Юрженко поновився у штаті політехнічного інституту, а в медінституті залишився працювати доцентом з фізичної і колоїдної хемії на кафедрі біохемії за сумісництвом на пів окладу.

24 травня 1948 року він захистив у Казанському університеті докторську дисертацію *«Дослідження процесу полімеризації вуглеводнів в емульсіях»*. Науковий ступінь доктора хімічних наук ВАК затвердила йому 19 лютого наступного року.

Позатим у серпні 1948-го Юрженка запросили до Казанського університету на посаду завідувача кафедри – аналогічну тій, яку він посів у Львівській політехніці. Незрозуміло, з яких мотивів Олександр Іванович погодився на цю пропозицію, ще й поїхав до Москви на авдієнцію до заступника Міністра вищої освіти СРСР. До всього, в Казані йому обіцяли покращити житлові умови. 15 березня 1949 року Олександр Юрженко звільняється зі Львівської політехніки й їде на схід. Там однак очікувало розчарування. Місцева адміністрація не подбала про дотримання домовленостей, запропонувавши помешкання в одному з університетських корпусів. Тож він відмовився від співпраці з ними і повернувся до Львова. У політехнічному інституті місце завкафедри однак вже було зайняте – як бачимо з пізніших документів, тією ж таки Васенко. Натомість в університеті ім. Франка продовжувався конкурс на заміщення посади завідувача кафедри фізколоїдної хемії. Доти її очолював доцент Дмитро Грицан (1909–1993), вихованець наукової школи Харківського університету. 29 квітня 1949 на раді хімічного і біологічного факультетів Львівського університету Юрженка одногослосно обрали на цю посаду. Дмитро Грицан наступного року повернувся до Харкова на посаду директора науково-дослідного інституту хемії при тамтешньому університеті. 18 травня наказом ректора Гурія Савіна (1907–1975) Олександра Юрженка призначено на посаду професора і завідувача кафедри фізичної і колоїдної хемії Львівського університету імени Франка. ВАК затвердила це звання 1 жовтня 1949 року.

Скоро в медінституті звільнилося місце завідувача кафедри загальної хемії, оскільки її очільник професор Яків Беркман (1897–1967), який досі поєднував цю посаду зі завідуванням кафедрою неорганічної хемії Львівського політехнічного інституту, вирішив засередитися на роботі в політехніці. 26 жовтня 1949 року Олександр Юрженко звернувся зі заявою до директора Скосогоренка, аби зарахувати його на посаду професора завідувача кафедри загальної хемії медичного інституту за сумісництвом на пів окладу.

В той період, окрім викладацької, Олександр Юрженко провадив експериментальну роботу в заснованій ним лабораторії фізико-хемії високомолекулярних сполук, також виховував наукову зміну і мав уже чотирьох аспірантів. Першим із них, який до того ж і захистився в 1952-му достроково, був Роман Кучер. До того ж упродовж 1949–1952 років Олександр Іванович очолював секцію загальної хемії львівського відділення Всесоюзного хімічного товариства імени Менделєєва. Натоді вони з родиною проживали в будинку на вулиці Залізняка, 2. Дружина Таїсія Семенівна була асистенткою кафедри неорганічної хемії в університеті. У 1951 році в них народився син Юрій.

У скорому часі трапилася ще одна колізія. У 1952-му новопризначений ректор університету Євген Лазаренко (1912–1979) запропонував Юрженка на посаду проректора з наукової роботи; досі її займав, хоча й недовго, професор Сергій Гребінський (1905–1987), завідувач кафедри фізіології рослин, який побажав повернутися на кафедру. Вочевидь із цієї причини Олександрові Івановичу, досі безпартійному, знадобилося терміново у вересні 1952-го писати заяву на вступ до ВКП(б). Заява з поданням на проректора датована 26 листопада. Однак Юрженка на ній не затвердили – як виглядає, й справді, оскільки не вступив вчасно до перейменованої КПРС.

В.Золотухін, М.Землянський, О.Юрженко, Ф.Деркач, Є.Черкашин.
Деканат хемічного факультету.

Тож поки що він завідує обома кафедрами – фізколоїдної хемії в університеті і неорганіки в медінституті. Водночас чинить партійну кар'єру – у грудні 1952-го Юрженка прийняли кандидатом у члени, у жовтні 1954-го – членом КПРС, упродовж 1955–1956 років обирали до партбюро університету, у червні 1956-го – до парткому університету. Натоді він був автором понад 50 наукових праць, у тому числі монографії з теорії емульсійної полімеризації. Позатим ректор Лазаренко бачив його своїм помічником. 19 лютого 1957 року Олександра Юрженка призначили проректором університету з навчальної роботи; доти цю посаду упродовж п'ятирічного терміну займав доцент кафедри основ марксизму-ленінізму Панас Зашкільняк (1913–1999). Тож завідувати кафедрою фізхемії він залишився на пів окладу, а роботу в медінституті довелося покинути. 1 березня 1957 року наказом тодішнього директора медінституту професора Леоніда Кузьменка (1908–1968) Юрженка звільнили, утім обов'язки завідувача кафедри неорганічної хемії поклали на його вихованця доцента Володимира Гусякова (1916–1996).

Проректором з наукової роботи університету все ще залишався професор Гребінський, у 1958 році його заступив Андрій Брагінець (1903–1963), який ще раніше був проректором з навчальної роботи, однак звільнений у 1952-му обкомом КПУ за допущені послаблення щодо утисків української мови; замість нього тоді призначили Зашкільняка.

Однак у Львові Олександр Юрженко вже залишався недовго. 2 березня 1960 року наказом Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР його призначили ректором Одеського університету імени Мечникова; водночас він очолив у ньому

кафедру фізико-хемії полімерів і колоїдів. 14 березня 1960 року Олександр Іванович звільнився зі Львівського університету Франка. Виконувати обов'язки завідувача кафедри фізколоїдної хемії ректор Лазаренко поклав на Тихона Полонського, а проректором з навчальної роботи призначив вдруге Андрія Брагінця. 10 червня 1960-го зі Львівського університету звільнилася й Таїсія Семенівна Юрженко, переїхавши до Одеси.

Із книги «Різні стежки вели нас до таємниць науки»